

Чумаченко О.

кандидат мистецтвознавства

Херсонського державного університету

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОБРАЗІВ МОРЯ І СТЕПУ У РОМАНІ Ю. ЯНОВСЬКОГО «МАЙСТЕР КОРАБЛЯ»

У мінливому сучасному світі проблема розуміння української культури в широкому контексті світового розвитку набуває як наукового, так й ідеологічного значення, але перед тим, як братися до вирішення глобальних проблем, варто звернути увагу на попередні спроби українських митців, що осмислювали художній світ української культури як частини загальноєвропейського та світового мистецького процесу, Особлива відкритість українського мистецтва була відчутна в період українізації в 1925-1932 роках, і одним з провідних adeptів цієї своєрідної відкритості був Юрій Яновський, який працював не тільки як письменник, але й як кіно митець.

Завдання даної статті – дослідження особливостей інтерпретації образів степу, моря та пов'язаного з ним образу корабля в одному з найбільш інтермистецьких романів Яновського „Майстер корабля” , де зустрілися література й кіно, а також театр , віддзеркалюючи одеський період життя автора та його друзів.

Роман Ю. Яновського „Майстер корабля” у 2002 році було перевидано в рамках літературного проекту „Текст + контекст. Знакові літературні доробки та навколо них” з додатком мемуарів та аналітичних статей. Збірка, впорядкована В. Панченком, отримала назву „Патетичний фрегат. Роман Юрія Яновського „Майстер Корабля” як літературна містифікація” [1]. Написаний у 1928 році, роман передає переживання молодого Яновського – співробітника Одеської кінофабрики, викинутого з роботи за безпідставними обвинуваченнями дирекції, з якою не спрацював. У романі зашифровані реальні люди та реальні події: То-Ма-Кі (Товариш Майстер Кіно), Редактор – це сам Яновський, Сев – Олександр

Довженко, Богдан – режисер Григорій Гричер, Тайах – балерина Їда Пензо, Професор – художник Василь Кричевський. Біографічний контекст роману, детально до сліджен и й Георгієм Островським [2], дозволяє бачити неоромантичні поетичні фрагменти не як відірване від життя опoетизування далекої ідеї, а як живу і дієву реакцію на реальність. У вірші-присвяті, що починає книгу (до речі не включеному до видання роману в п'ятитомному виданні творів Яновського 1958-1959 років) читаємо:

Високо в небі соколи літали!
Далеко в море гості запливали
І парус, парус, парус доганяв.
Надувши груди білі, йшли фрегати,
Над морем місяць уставав солдатом
І просторінь шляхів охороняв.
Веселий день любові кочової!
На палубі вино і брязкіт зброї
І плескіт хвиль, неначе крик коня.
Надувши груди білі, йшли фрегати,
Над морем місяць уставав солдатом І просторінь шляхів охороняв.
Любовна міць на палубі рухливій,
На корабля, що йде, мов білий привид, *
И зорю на щоглу, як ліхтар, підняв!
Надувши груди білі, йшли фрегати,
Над морем місяць уставав солдатом
І просторінь шляхів охороняв [3.13].

І бойовий пафос присвяти цілком доречний, якщо брати до уваги біографію Яновського. який, як вважають дослідники, відповів своїм романом „на всевладну образу” - своє звільнення з Одеської кінофабрики, „на рішення начальника, рішення, можливо, з юридично-бухгалтерського иошяду справедливе, але жорстоке з погляду українського кінематографа...” [2.224].

Цікаво, що саме в пов'язанні з реальною життєвою ситуацією трактував морську тему Яновського його друг Микола Бажан, який надрукував в 1928 році вірш „Моєму другові. Ю.Я.”, де писав:

...Вітер реве одчайдушних натхнень,
Мінливих, мов вогники Ельма, розрад.
І спинається твій патетичний фрегат,
Фрегат патетичних пісень,
Що чує крізь шторми, і ночі, і тьму,
Стенувшись од керми до носа,
Що судились йому,
Простяглися йому Мужні мандрівки матроса...
... Рубай же ланцюги,
Зривайся із причалу,
Бо не в чорнильницях фрегат шукає шквалу,
Бо ти, як муж і войовник,
В часи смертельного авралу І компасу,
І серцю
Метнутись не даси убік [4.8-9].

„Чому Бажан завершив свій вірш нагадуванням про „часи смертельного авралу”, про мужнє серце, яке в момент випробувань не повинне „метнутись убік” - ставить питання В.Панченко. Тільки тому, що цього вимагала морська „аура” його послання, а море для неоромантиків (того ж Д.Конрада) завжди було символом стихії, що випробовує людину? Чи, може, в 1928-му вже відчувалася, прозиралася нелегка доля автора „Майстра корабля” і самого його роману?” [4. 9].

Дійсно, оцінка роману в сучасній йому критиці була подвійною. Так, критик Фелікс Якубовський нарікав, що „роман не справляє суцільного синтетичного враження. У романі найбільше відчувається майстерна гра певними художніми засобами, що раз у раз обертається в самоціль.”[5.272]. Разом з тим, письменник Валеріан Підмогильний радо вітав роман Яновського: „Витаючи, дивно стає, що нація, яка століття сиділа коло моря, яка пускалась навіть у одчайдушні морські

походи, так довго не помічала його в своїй літературі, заворожена чорною, нерухомою землею своїх степів! І здається цілком закономірним, що тепер, підводячи нарешті втуплений в землю погляд, література наша zareагувала на море якраз романтично - воно, таке близьке й безпосередньо корисне, від раптового знайдення стало трохи ірреальне...” [6. 271]. Також і Євген Маланюк вважав заслугою Яновського відкриття моря у значенні духовному: „Очевидно, Є.Маланюк мав на увазі те, про що він не раз писав у своїх статтях і віршах. Про малоросійство і необхідність його подолання. Про віками бездержавності прищеплений комплекс меншовартості що заганяв українську літературу в естетичне „гетто”, де бракувало повноти самовияву. Море – це якраз свобода дихання, зухвальство експерименту, ламання стереотипів, табу” [7.294],- пише В.Панченко.

Погоджуючись з В.Панченком щодо духовної сили образу моря в Яновського, не можна оминати теми співвідношення мотивів моря і степу у творчості письменника. У книзі віршів „Прекрасна Ут” Яновський помістив вірш „Син”, написаний 1927 року:

Скажи мені, мила мамо,
Чи парус – така хустина?
А вітер поза човнами,
І вітер також – синій?
Я думаю, море – велике
І рівне, як степ без краю?
А човен, немов шуліка,
Над ним парусами має?
А парус, як біла хата,
А вітер, мов котик Мима?
По стінах – жуки волохаті,
Плигає котик за ними?
На морі які дороги,
І як його їх шукати?

А місяць золоторогий

Чи може світити й спати? [8. 23].

У цьому напрочуд ліричному вірші образ степу стає сходинкою до мрії про море. Таке рішення проблеми продовжив роман „Майстер корабля”: „Безкінечний родючий степ поріс травою і поховав дороги. Як у морі, хвилюється його зелена поверхня, багато фарб розкидано по степу, щедрих, щирих фарб збудженої землі... Пливе степ, наставивши вітрила. Море - пустельний степ одного офарбування й одного запаху. Через це людина шукає інших морів, дальших обривів і солодшої тайни. Степ межує з морем, що завше приймало на свої вітри журавлів зі степу.” [3.62].

У реальній історії південноукраїнського степу переплелися долі втікачів-кріпаків та аристократів-авантюриків, колоністів-меннонітів та запорізьких козаків, які збудували на Нижньому Дніпрі свої останні форпости – Олешківську та Кам'янську січі, а на берегах Дніпровсько-Бузького лиману, на соляних розробках – Прогнойську паланку.

Якщо ми звернемося до досліджень славетного історика українського козацтва Дмитра Яворницького та інших українських істориків, то зможемо знайти спростування розповсюдженій думці, висловленій, до речі, і Підмогильним, про українців, як про націю заворожену „нерухомою землею своїх степів”. На наш погляд, справа в тому, що в українській літературі нового часу, фактично, починаючи з Шевченка, відобразився той страшний злам в культурі України, який принесло із собою знищення Січі, виселення козацтва з його степових посіlostей та скасування запорізьких “воль. Якщо ми звернемося до досліджень славетного історика українського козацтва Дмитра Яворницького та інших українських істориків, то зможемо знайти спростування розповсюдженій думці, висловленій, до речі, і Підмогильним, про українців, як про націю заворожену „нерухомою землею своїх степів”. На наш погляд, справа в тому, що в українській літературі нового часу, фактично, починаючи з Шевченка, відобразився Той страшний злам в культурі України, який принесло із собою

знищення Січі, виселення козацтва з його степових посіlostей та скасування запорізьких „вольностей”.

У переказах старих козаків, зібраних Я.Новицьким на Катеринославщині у 1875 -1905 роках, чітко проступає ідеалізація козацького степу за часів волі. Дуже типовою є розповідь про ріки Вовчу і Конку, що означали межі між Катеринославською та Таврійською губерніями: „Д о цих річках, ще за Катерини, були вольні степи, і жило запорозьке козацтво, а як вони зійшли звідсіля, звалував і звір усякий, і птахи, і риба перевелася...” [9.49]. Настрій переказів про старі козацькі часи міг бути відомим молодому Яновському не тільки з публікацій, адже він виріс у тих же місцях колишніх степових вольностей, в Єлисаветграді, який на зламі ХІХ-ХХ століть став центром відродження української культури. Саме з цього регіону вийшли митці та мислителі, що залишили далеко позаду комплекс малоросійства - Марко Кропивницький, Євген Маланюк, Дмитро Донцов. Так що ідеалізація степу в творах Яновського – це просто данина романтичному стилю. Якщо врахувати таку особливість неоромантики, ж націленість на перетворення дійсності, то захоплення письменника степом постає як відродження вільного українського ідеалу.

Коментуючи свої твори, у 1930 році Яновський писав: „Ще – полюбив я тоді степ. Широкий, безмежний, розгульний, плодовитий, багатий, бунтівливий степ. На ньому немає оман людських. Людина іде до вас, а ви ще здалеку-далеку бачите її постать, рухи, чуєте її пісню, бо степ - не гори, бо степ — не ліс. І в горах, і в лісі можна підкрастися, можна схитрувати, можна ошукати. У степу марево на обрії коливається, як ріка, дереві ростуть, і постають білі будівлі. Це найвний, дитячий обман: ніколи там немає води. Степ тішить, веселить та підбадьорює людину, він не ошукує розуму, його вплив – тільки на почуття.” [8.372] І тут же письменник проводить паралелі між своєю письменницькою працею та працею на зоряному полі, а також говорить про бджіл, біля яких доводилося йому ходити: „Терпіти біль навчили мене бджоли, навчили не зважати на жала, не дратуватися тоді, коли в руках є крихкі, важкого золотого воску щільники...” [8.373]. Біль, про який говорить тут Яновський, - це біль від жал несправедливої

критики. Натякаючи і на таку ситуацію, Бажан у своєму вірші порівнював письменника з фрегатом, що протистоїть шквалу, а сам Яновський подав нитку образів „степ - робота на землі - бджільництво”, яка точно вкладається в схеми оповідей старожилів про козацькі вольності та останніх запорожців: “Чимало зосталося дідів, та все багаті і хазяйновиті, всього було у них вдосталь: і скотини, і коней, і овець, і бджіл.” [9.49], „Тетеря (куліш з борошна і пшона, — О.Ч.) та мед - це козацька їжа.” [9.52].

Щодо морської теми, то і вона була розповсюджена у переказах про запорожців: „Запорожці були такі: куди батько, туди й діти! Оце поставлять мішень і стріляють в одну дірочку. Спуску не давали!... Вони не боялися ні вогню, ні води, яка б не була буря, а вони на морі або на Дніпрі, тіко шапки майорять.”[9.52]. Це не просто народна героїзація козацтва. За свідченням Д.І.Яворницького, для своїх морських походів козаки „вибирали переважно осінній час, особливо хмарні дні і темні ночі, перед молодиком, коли можна було приховати кожен рух проти не приятеля.” [10. 274]. Таким чином, образ фрегату, який, за цитованим виразом Бажана, „шукає шквалу”, повністю вкладається в історичну стратегію і тактику запорожців.

Степовий ідеал Великого Лугу і Дикого Поля, затриманий у народній культурі, базувався також на залишках колишнього економічного розквіту Запоріжжя: втративши свої найбагатші землі, нащадки козаків затримали свій зв'язок, якщо не юридичний, то культурно-економічний, з рибальством. Яворницький писав про рибальський промисел запорожців: „Але з усіх промислів у запорізьких козаків, безумовно, найрозвинутішим було рибальство... Рибальство було першою галуззю усіх промислів низових козаків і давало їм необхідний і найуживаніший харчовий продукт, рибу, а разом з тим було джерелом багатства для всього війська: з рибальства козаки й одягалися, і взувалися, і зброю здобували. Тому серед них не казали „ловити рибу”, а виробився особливий термін „добуватися, йти на здобич” [10.285]. До наших днів у придніпровських та приморських селах Херсонщини рибальство організується за принципами, близькими до традиційної козацької організації промислу [11].

Усе це дозволяє говорити про глибокі культурологічні корені образною комплексу „степ - море” у творчості Яновського про те, що морська тематика не була для нього запозиченою романтикою, а, скоріше, була відповіддю на глибоко вкорінені комплекси меншовартості української культури, які наприкінці 1920-х років постійно давали про себе знати в літературній критиці. У своєму листі до М.Хвильового письменник висловлював своє неприйняття такої провінціальності: „Ви чули певно, що у мене вийшла книжка морських віршів „Прекрасна УТ. Вийшла рік тому. Сьогодні мені передати, що в „Літературній Газеті” Київського ВУСПП хтось ізгадав за цю книжку. І згадав як жалюгідний провінціал. „Англія - морська країна, значить, там можна писати про море, - сказав він, граціозно спершися на пужално, - а Україна - край не морський - значить ніззя”. Як Вам подобається діалектика? Далі цей провінціал наївно згадує, що декотрі з віршів моїх нагадують Асеева і Гумільова - розміром. Я поважаю Асеева, але чому провінціал не звернеться до більших майстрів: Едгара По, Тенісона, Бровнінга, Шеллі, Кіплінга? Незвичайні митці, володарі романтичного слова, я читав їх із захопленням.” [12.333 - 334].

Таким чином, морська тематика у Яновського не є чимось принесеним повністю з чужої культури. Більш того, її поява вписана у контекст спілкування автора зі своїм потенційним читачем, якого він хотів позбавити комплексів провінційності та малоросійщини, відкрити йому вікно у широкий світ. На жаль, деякі критики і сьогодні зачаровані стереотипним ставленням до морської романтики Яновського, як до чогось, цілком вигаданого. Ось, наприклад, румунська дослідниця Магдалена Ласло-Куцюк головною проблемою своєї статті про Яновського та західну літературу бачить таке: „Який з цих авторів найбільше вплинув на прозу письменника, зокрема на введення численних екзотичних пригод і на описи морських плавань, який жив на степовій Україні і ніколи не покидав свою країну?” [13. 312]. І це при тому, що інші дослідницькі матеріали, до речі, надруковані в тій же збірці, ясно свідчать: екзотичні описи далеких країн Яновський брав не стільки з книжок, скільки з розповідей свого колеги по Одеській кінофабриці, режисера Григорія Зиновійовича Гричера, якого доля

закидала і до Камчатки, і до Японії, і до Суматри, і біографію якого Яновський описав у нарисі „Морями на Сорочинці”.

Щодо „замкненості” письменника в степовій Україні, то в своєму нарисі „Майстер залізної троянди” М. Бажан докладно описав захоплення Яновського справжнім мореплаванням. Коли навчальний барк Одеського морехідного училища „Товариш” „вирушав у навчальну подорож повз радянські береги Чорного моря письменникові виділили каюту на борту корабля. Здійснилося те, про що мріялось.” [14. 186]. Яновський виконав одну з головних заповідей неоромантичної естетики – він реалізував свої мрії у дійсності.

Так в історії української культури першої третини ХХ століття мистецьке трактування, здавалось би, невинних образів, як море і степ, набуло характеру символічного визначення кордонів української культури. Пов’язаність моря і степу стала означати відкритість України до зовнішнього світу, Юрій Яновський став одним із письменників та діячів кіномистецтва, для яких ця відкритість набула принципового значення. У нашу добу всесвітньої глобалізації погляд Яновського може привернути увагу своєю незакомплексованістю, відкритістю до світу, словом, всім тим, до чого прагне сучасна українська культура.

1. Патетичний фрегат. Роман Юрія Яновського «Майстер Корабля» як літературна містифікація – К.: Факт, 2002. - 344 с.; 2, Островський Г. Все, що залишилось...або авторський спогад про ліричний роман. // Патетичний фрегат. Роман Юрія Яновського „Майстер Корабля” як літературна містифікація. - К : Факт, 2002,- С.187 - 230; 3. Яновський Ю. Майстер корабля. //Патетичний фрегат. Роман Юрія Яновського „ Майстер Корабля ” як літературна містифікація - К : Факт, 2002:- С. 11-176; 4. Панченко В. Пролог. //Патетичний фрегат. Роман Юрія Яновського "Майстер Корабля” як літературна містифікація, - К : Факт, 2002:- С.5-10; 5. Якубовський Ф. і Новий роман Ю.Яновського. //Патетичний фрегат. Роман Юрія Яновського „Майстер Корабля” як літературна містифікація. - К : Факт, 2002:- С.272; 6. Підмогильний В.Новий роман Ю.Яновського. //Патетичний фрегат. Роман Юрія

Яновського „ Майстер Корабля ” як літературна містифікація. - К : Факт, 2002.- С.271; 7. Панченко В. „Книга легка і життєжадібна... ”//Патетичний фрегат. Роман Юрія Яновського „Майстер Корабля” як літературна містифікація - К : Факт, 2002.- С.287 - 300; 8. Яновський Ю. Твори. В 5- ти томах. - Т.5. - К : Державне видавництво художньої літератури, 1959.- 422 с. ; 9. Новицький Я. Народна пам'ять про Запорозжя. Перекази та оповідання, зібрані на Катеринославщині (1875-1905 рр.) //Народна пам'ять про козацтво. - Запоріжжя: „Интербук”, Запорізький центр, 1991. - С .11-99; 10.Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. В 3-х томах. - ТІ. -Львів: Світ, 1990.-319 с; 11. Етнографічні дослідження автора дисертації в рамках проектів Відділення історико-культурних проблем Півдня України ІМФЕ ім. М. Т.Рильського НАНУ та Херсонського державного університету в 1994-1999 роках; 12. Яновський Ю. Лист Ю.Яновського до М.Хвильового. //Патетичний фрегат. Роман Юрія Яновського „ Майстер Корабля ” як літературна містифікація. - К.: Факт, 2002. -С. 333-337; 13. Ласло-Куцюк. Магдалена. „ Вікно до великого світу ”. Юрія Яновського. //Патетичний фрегат. Роман Юрія Яновського „Майстер Корабля” як літературна містифікація. - К ; Факт, 2002.- С.311 -3 3 0 ; 14. Бажан М. Майстер залізної троянди. // Патетичний фрегат. Роман Юрія Яновського „Майстер Корабля" як літературна містифікація. - К : Факт, 2002.-С. 179-186.